

*Яцишин М. М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Східноєвропейського
національного університету
імені Лесі Українки*

*Леміщак К.М.,
аспірант кафедри теорії та історії
держави і права Східноєвропейського
національного університету імені Лесі
Українки*

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ ПЕНІТЕНЦІАРИСТИКИ

В уяві носіїв буденної правосвідомості ресоціалізація може видаватися специфічним процесом чи явищем, що має радше характер винятку, аніж є органічною складовою соціального буття людини. Попри поширеність такого побутового праворозуміння варто зазначити, що практично усі сфери суспільного життя передбачають місце для ресоціалізації у разі тривалої ізоляції особи чи зміни значущих параметрів системи, в якій вона перебуває.

Ресоціалізація правопорушників є особливим типом ресоціалізації, оскільки її причиною є специфічна юридична сукупність – вчинення злочину, визнання особи винуватою, набрання вироком суду законної сили, відбування покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, звільнення з пенітенціарної установи.

Досі у науковій літературі зберігається розрив між філософсько-правовим, юридичним та соціально-педагогічним розумінням процесу виправлення і ресоціалізації засуджених та практикою його реалізації [1].

Оскільки ресоціалізація як комплексне явище поєднує різні політико-правові та соціокультурні ознаки і виконує різні ролі залежно від спрямованості наукового пізнання, то для розуміння її сутності вагоме значення має використання інтеграційного підходу.

На сучасному етапі постмодерної правової культури та правового мислення, з урахуванням комунікативної властивості права праворозумінню властива

множинність підходів. Це зумовлено умовами, в яких функціонує право, змінами базових параметрів суспільства, поглибленням наукового знання та ін. Класичні типи праворозуміння ніби готують ґрунт для неklasичних типів, в яких долається протиставлення об'єкта та суб'єкта пізнання. Яскравим прикладом неklasичного типу праворозуміння є інтегративна юриспруденція, що поєднує в собі уявлення про право як соціальний феномен і процес, в якому поєднані норми, цінності та факти [2].

Інтегральна концепція права передбачає застосування у цілях всебічного праворозуміння різних методологічних підходів, серед яких особливе місце займають феноменологічна соціологія та герменевтика [3]. Саме інтегративний підхід варто застосовувати і при вивченні ресоціалізації як комбінованого соціально-правового явища.

Більшість держав Європейського Союзу визначають ресоціалізацію як сукупність заходів, що здійснюється протягом виконання покарань, результатом якої є можливість засудженого адаптуватися до встановлених суспільством стандартів, а також подальше його утримання від вчинення протиправних дій. Важливим аспектом ресоціалізації є не так примусове відучення індивіда від негативних навиків, як нейтралізація асоціальних установок на основі нового позитивного соціального досвіду.

Ресоціалізацію також розглядають як сукупність заходів корекції соціальної поведінки та соціальної реабілітації засуджених, яка спрямована на промоцію моделі правомірної поведінки, створення інформаційного поля для усвідомлення та прийняття ними традиційних соціальних цінностей і досягнення цілей покарання.

На наше переконання, соціологічна концепція ресоціалізації якнайповніше демонструє необхідність участі всього суспільства у процесі ресоціалізації. Відповідно до неї ресоціалізація розглядається як ґрунтовна зміна, трансформація особистості, усвідомлена видозміна поведінки, набуття нової соціальної ідентичності. Про це аргументовано пишуть Е. Гідденс, Н. Смелзер, П. Бергер, Т. Лукман, Л. Орбан-Лембрик. Така трансформація відбувається не лише на основі бажання особи, але й під впливом інститутів, задіяних у допомозі

делінквенту повернутись у соціум. Умовою успішної ресоціалізації є наявність соціальної бази, на основі якої досягається набуття правопорушником нової соціальної ідентичності. Як зазначає Т. Сила, цілеспрямований вплив здійснюється на внутрішні установки особистості зі сторони соціальних інститутів та окремих індивідів у формі комплексу різних заходів впливу [4].

При яскраво вираженій контр-позиції середовища, до якого повертається звільнена особа, досягнення мети ресоціалізації неможливе. У суспільстві діють люди як носії не тільки чуттєвого, а й свідомого, як унікальна єдність загального, особливого та одиничного, безмежного та обмеженого, певний «продукт» розвитку соціального буття [5]. Професор кримінології Оксфордського університету Ян Лоадер, досліджуючи проблему пенітенціарної політики, звертає увагу на три напрями «громадської філософії» з приводу її мети: 1) пенітенціарна політика повинна бути жорсткою і безкомпромісною відповіддю на вчинення злочину; 2) пенітенціарна політика є засобом повернення правопорушника, який опинився у складних життєвих обставинах, до суспільства; 3) пенітенціарна політика є крайнім засобом, при цьому наголошується, що особа правопорушника була і залишається громадянином, який сплачує суспільству певну ціну, пропорційну наслідкам його протиправної поведінки [6].

Ступінь розробки ідеї ресоціалізації та її реалізація є своєрідним індикатором рівня правової культури суспільства як складової загальної культури людства, що акумулює досягнення суспільства у розвитку права, правових ідеалів та цінностей. Саме зв'язок правової культури з правом, правосвідомістю, правовими відносинами, законністю і правопорядком, правотворчістю та застосуванням норм права відрізняють її від інших форм культури [7].

Виокремлюють основні чотири комплекси причин, що справляють вплив на правову культуру. На макрорівні (рівні всього суспільства) – це характер політичного режиму, соціально-економічні відносини, зміст національної культури; на мезорівні (рівні великих соціальних груп) такими чинниками є місце соціальної групи у соціальній структурі суспільства, особливості її соціального буття; на мікрорівні (рівні малих соціальних груп) – особливості правосвідомості родини, трудового колективу, неформального спілкування; на мегарівні (рівні

міжнародного життя) такими чинниками вважають демократизацію сучасного світу, міжнародне право, міжнародні конфлікти, кризи [8].

Окрім того, держава, створюючи правовий аспект життєдіяльності суспільства і диктуючи ціннісно-нормативні орієнтири поведінки, займає чільне місце у процесі формування правової культури.

Сучасна філософська концепція правової культури, підґрунтям якої є ідеї лібералізму, виходить з того, що людина вільна від природи і діє за власним розсудом (ідея свободи волі), але для встановлення раціонального порядку в суспільстві індивідуальна свобода потребує певного обмеження (вчення про суспільний договір) [9]. Виявом високого рівня правової культури є, на нашу думку, прийняття в соціумі ідеї повернення засудженої особи до суспільства і його наступна активна участь у процесі самоорганізації громадського механізму, що відображає зміст ресоціалізації.

Ресоціалізація тісно пов'язана з виправленням засудженого, яке фактично є її передумовою. Перші спроби організувати тюремні системи з виправним ухилом в Європі датуються, на думку істориків права, XVII ст. (Данія, Німеччина, Генуя). Наприкінці XVIII ст. ідея перевиховання в місцях позбавлення волі була висунута американськими квакерами. Виховний вплив базувався на релігійному підґрунті: перебуваючи в одиночній камері, в умовах тиші та мовчання, особа вивчала релігійну літературу задля морального очищення. У 1786 р. з їхньої ініціативи було відкрито тюрму з системою одиночного ув'язнення у Філадельфії, у 1817 р. – у Пітсбурзі, а в 1820 р. – у Черрі-Гіллі.

Запроваджена система отримала назву пенсільванської або філадельфійської. Згодом таку практику перейняли і європейські країни (Німеччина, Франція). Тим часом у США пенсільванська система зазнавала критики, тож на протипагу їй було запроваджено обернську в'язничну систему (1816 р.), яка передбачала одиночне тримання в'язнів уночі й мовчання під час спільних робіт. Конкурування цих систем закінчилося перемогою ідеї обов'язкової праці засуджених із поступовим пом'якшенням вимог щодо заборони контактів із зовнішнім світом [10].

Впродовж XVIII–XIX ст. на території континентальної Європи завдяки працям Ч. Беккарія, Вольтера, Ж. Бріссо де Варвілля, А. Фейєрбаха зародилася пенологічна концепція з вихідною гіпотезою про користь покарання не тільки праву, але й самому покараному злочинцеві. Одним із принципів тогочасної концепції було покарання, яке виключало приниження особи [11].

Зазначимо, що описані вище в'язничні системи радше базувалися на релігійній догматиці, аніж на гуманістичних і філантропічних ідеях. Навіть у XX столітті пенітенціарна політика з виправним ухилом не обов'язково була такою за суттю. Варто згадати сумнозвісні ірландські «пральні Магдалини» – притулки, що діяли ще в середині 90-х років минулого століття. Лише у 1992-1996 роках у «пральнях Магдалини» працювало близько 10 тисяч жінок. Первісна місія притулків, які почали функціонувати наприкінці XVIII ст., полягала в допомозі «занепалим жінкам» повернутися до нормальних умов життя в суспільстві. Однак до початку XX століття притулки набули ознак каральних інститутів та інститутів примусової праці (принаймні в Ірландії і Шотландії). У більшості притулків вихованки повинні були виконувати важку фізичну роботу (в тому числі прання, звідки бере коріння назва), дотримуватися суворого режиму (тривалі молитви і періоди примусового мовчання). Крім того, праця вихованок притулку не оплачувалася.

На сучасному етапі ліберальний підхід до розуміння злочинності, оцінки злочину та ставлення до злочинця зміцнює позиції. Це не означає індиферентного ставлення до таких соціально-правових явищ як злочин, покарання, суспільна шкода. Однак, окрім негативних наслідків, заподіяних злочинним діянням, пенітенціарна практика почала звертати увагу на виокремлення особи злочинця як окремого суб'єкта, не з'єднаного воєдино з поняттям «злочинність». Тобто почав враховуватись фактор особистості, а питання пенітенціарної практики почало набувати конкретних рис і здобувати вузьку спрямованість (зосередженість на умовах тримання, забезпечення основних прав людини і громадянина).

Варто зазначити, що в європейських країнах кримінально-виконавча система трансформується в пенітенціарну. Оскільки ресоціалізація є поняттям саме

пенітенціарної політики, то потребує вивчення й питання доцільності покарань у виді ізоляції від суспільства.

У час, коли сучасні суспільства за своєю суттю є інформаційними, ув'язнення як вид покарання не дає довготривалого ефекту. Ізоляція не вирішує проблему злочинності, а лише частково усуває симптоми та діє локально. Тому ресоціалізація стає справою не тільки конкретного індивіда і кола його соціальної належності, а справою всього суспільства та держави як арбітра. Варто зазначити, що світовій практиці відомі ув'язнення на нетривалий час (рік і навіть менше). З одного боку, короткий термін ув'язнення ставить під сумнів доцільність такого виду покарання, тоді як раціонально було б «резервувати» в'язниці для злочинців, що вчинили тяжчі кримінальні діяння. З іншого боку, тривалі ув'язнення теж не є панацеєю від соціальних деформацій, адже засуджений (крім засуджених довічно) рано чи пізно повернеться в суспільство та активно взаємодіятиме з ним. Погоджуємося з позицією М. Гаращука, котрий вказує, що чим тривалішою є ізоляція ув'язненого від суспільства, тим менше у нього шансів в успішно інтегруватися у сучасний соціум, який динамічно розвивається [12]. Крім того, засвоєння норм тюремної субкультури може стати основою для перенесення їх у життя й поза УВП.

Традиційно ув'язнення визнається найжорсткішим видом покарання. Проте, якщо ув'язнення передбачає короткий термін, то варто замислитись, яке покарання для конкретної особи буде жорсткішим – деякий час поза соціумом в умовах забезпечення харчуванням, одягом, інформативними ресурсами та з вимогою некваліфікованої праці, чи, наприклад, 120 годин громадських робіт із відповідним маркуванням (наприклад, уніформою). Громадський тиск і публічне засуджування протиправного діяння можуть бути більш результативними, аніж короткострокова ізоляція. Поборники прав людини можуть зауважити, що будь-яке маркування особи є виявом дискримінації та приниження особи, позаяк варто пам'ятати, що покарання будь-якого типу – це, насамперед, правові обмеження та соціальний дискомфорт як відповідь на шкоду суспільству, завдану правопорушником.

Хоча ресоціалізація є антропоцентристською ідеєю, хибно сприймати її як спробу догодити правопорушнику. Основними напрямками та завданнями ресоціалізації є відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства та створення максимально сприятливих умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності.

При правильній правосвідомості ресоціалізація сприймається особою засудженого як елемент його державної та соціальної підтримки. Формування правильної правосвідомості підкоряється певним законам та аксіомам. Деякі з них розроблені І. О. Ільїним та описані у праці «Про сутність правосвідомості». Автор виокремлює три основні: закон духовної гідності, закон автономії (здатності до «самозаконності») і закон взаємного визнання (взаємна повага і довіра людей один до одного) [13, с. 223- 244].

Зважаючи на соціально-правовий характер ресоціалізації, її широке охоплення найрізноманітніших сфер суспільного життя, процесів та суб'єктів глобальною метою ресоціалізації можна вважати утримання балансу суспільних інтересів, зниження соціальної напруги як наслідку вчинення особою правопорушення, повернення втраченої та подальше утримання рівноваги між особою засудженого/звільненого та зовнішнього середовища.

Ресоціалізація не означає нівелювання цілей кримінального покарання, навпаки – вона стимулює особу засудженого/звільненого докладати усіх зусиль не тільки для того, щоб подолати негативний ефект від засудження, але й виправдати довіру суспільства до себе.

Список використаних джерел

1. Фрейман Г. О. Генезис розуміння процесу виправлення і ресоціалізації засуджених в умовах становлення та розвитку вітчизняної пенітенціарної системи / Г. О. Фрейман // Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженої Указом Президента України від 8 листопада 2012 року № 631 : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28-29 берез. 2013 р.). – К. : Державна пенітенціарна служба України, 2013. – С. 139-142.
2. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. - №4. – С. 49-55.
3. Міма І. В. Розгляд сутності праворозуміння з позиції релігійно-правового традиціоналізму / І. В. Міма // «Young Scientist». – № 3 (18). – march, 2015. – С. 153-157.

4. Сила Т. І. Міждисциплінарний зміст поняття «ресоціалізація» / Т. І. Сила // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. XIII, част. 1. – К., 2011. – С. 382-389.
5. Селіванов В. Ціннісно-правовий вимір вітчизняного державного управління / В. Селіванов // Право України. – 2004. - № 4. – С. 12-16.
6. Loader Ian. The Principles of the Penal System // The Principles and Limits of the Penal System: Initiating a Conversation (2007). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.howardleague.org/fileadmin/howard_league/user/pdf/Commission/HL_Commission_Seminar_1_Report.pdf
7. Власенко В.П. Генезис поняття «правова культура» у працях вітчизняних та зарубіжних вчених / В.П. Власенко // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – №4. – С.1-7.
8. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури / І. Коваленко // Вісник Книжкової палати. - 2011. - № 6 (179). – С. 43-45.
9. Коваленко І. П. Правова культура як об'єкт міждисциплінарних досліджень / І. П. Коваленко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 33. – С. 220-226.
10. Бодюл Є. М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система» / Є. М. Бодюл // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 29-35. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvknuvs_2013_1_6.pdf
11. Гарашук М. Концепції справедливого покарання / М. Гарашук // Юридичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 64-76.
12. Гарашук М. Цілі покарання і цінності «тюремного закону» / М. Гарашук // Юридичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 65-69.
13. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин // Сочинения: в 2 т. – М.: Медиум, 1993. – Т. 1. Философия права. – С. 223- 244.